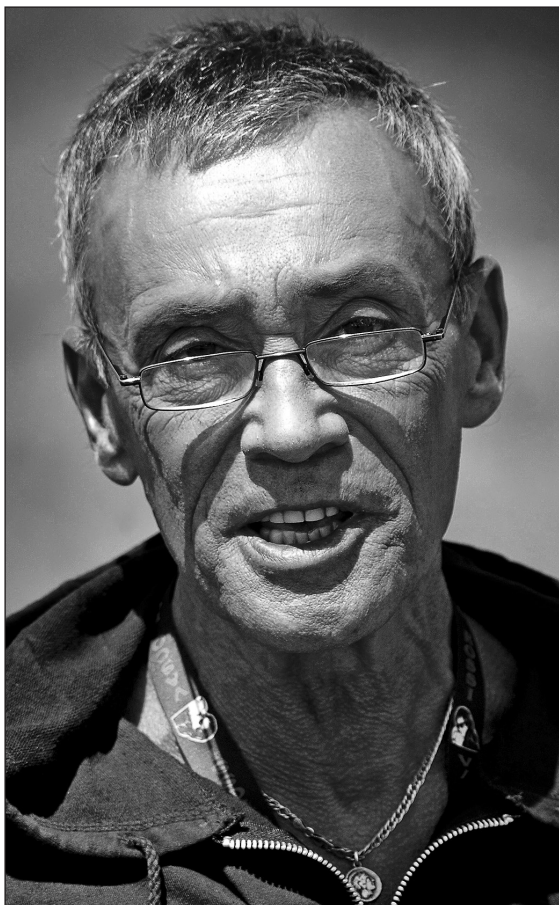


**Stat rosa pristina nomine  
nomina nuda tenemus**



Андрій Олегович Добролюбський  
(1949–2023)

Південноукраїнський національний  
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Кафедра історії України

**АО:**  
**Nomina nuda tenemus**

Меморіальні читання  
А. О. Добролюбського

Одеса  
2024

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

М49

Видання рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».  
Протокол №17 від 27 червня 2024 р.

**Редколегія:**

Головний редактор О. Б. Головка

Ю. А. Добролюбська

О. П. Сєкерська

А. В. Красножон

М 49

**АО: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського.** Добірка наукових статей / Колектив авторів за ред. О. Б. Головка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2024. – Одеса: Бондаренко М. О., 2024. – 208 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-84-2

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

**Макет та дизайн обкладинки:**

Д. А. Топал

ISBN 978-617-8327-84-2

© Автори текстів, 2024

© ПНПУ, 2024

## **Зміст**

Андрій Красножон  
**NOMINA NUDA TENEMUS**  
(Ми володіємо простими іменами):  
*пам'яті Андрія Добролюбського*  
9

**Фотоальбом**  
15

### **Історія та теорія археології**

Євген Борінштейн  
**МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА**  
**АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО**  
27

Юлія Добролюбська  
**АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ**  
32

Андрій Красножон  
**ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**  
**НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ**  
36

Валерій Левченко  
**ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ**  
**З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-**  
**АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ**  
(друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)  
43

Ірина Немченко  
**ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ:**  
**ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЯ**  
51

Світлана Паламарчук  
КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО  
55

Павло Тоцький  
КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ  
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ  
63

**Археологія та історія доби каменю –  
раннього залізного віку**

Наталія Бурдо  
ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВІЩО?  
72

Оксана Вар'ян  
В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ  
УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ  
78

Михайло Відейко  
<sup>14</sup>C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ:  
ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?  
85

Світлана Іванова  
НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ  
ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ  
91

Олег Савельєв  
ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ  
100

Валерій Топчий  
КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ  
Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ  
109

Генадій Тощев, Світлана Андрух  
ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

113

Юрій Чернієнко  
ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ  
ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

119

Анастасія Ягупова, Олена Секерська, Сергій Маєвський  
ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ  
НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

128

**Археологія та історія Середньовіччя  
та Нового часу**

Serghei Agulnikov  
THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

134

Ігор Бруяко  
ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО  
НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

141

Олександр Головко  
КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ  
РУСІ (КІНЕЦЬ XI – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.).

147

Наталія Діанова  
ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ XIX СТ.

153

Віктор Савченко  
ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

158

Секерська Олена  
КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ С. ВИНОГРАДНЕ  
ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

164

Олександр Смирнов, Леонід Смирнов, Денис Бондаренко  
ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ  
НА О. БЕРЕЗАНЬ

169

Вадим Чепіженко  
ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ,  
АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

174

**Додаток**

Хронологічний покажчик друкованих праць  
доктора історичних наук,  
професора Андрія Олеговича Добролюбського  
Укладач – Ю. А. Добролюбська

183



5. Бруяко И. В., Носова Л. В. Новые монетные находки на городище Картал (Орловка). Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. Вып. I. 2010. С. 65–72.
6. Бруяко И. В., Кокоржицкая Т. Н., Носова Л. В., Янов Д. М. Новые монетные находки из раскопок городища Картал / Орловка 2010–2016 гг. Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. Вып III. 2017. С. 51–71.
7. Абызова Е., Рябцева С. Пряжки-пафты из собрания национального музея археологии и истории Молдовы. *Tyragetia*. Vol. I [XVI]. Nr.2. 2007. С. 95–105.

## КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ РУСІ (КІНЕЦЬ ХІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХІІІ СТ.).

**Олександр Головко**

доктор історичних наук, старший  
науковий співробітник,  
академік АН Вищої школи України  
Інститут української археографії та  
джерелознавства  
ім. М С. Грушевського НАН України,  
м. Київ

**Анотація.** У статті розглянуто питання про участь тюркських формувань, які створили конфедерацію «Чорні клобуки» в житті південного прикордоння Русі. Проаналізовано процес творення об'єднання, показано місце неполовецьких етнічних груп в житті півдня Русі, характер їх взаємин з слов'янським населенням південноруських князівств та відносин з половцями.

**Ключові слова:** печеніги, торки, берендеї, коуї, «Чорні клобуки», половецькі орди.

**Abstract.** The article examines the question of the participation of the Turkic formations that created the “Black Hoods” confederation in the life of the southern border of Russia. The process of the creation of the union is analyzed, the place of non-Polovtsian ethnic groups in the life of southern Russia, the nature of their relations with the Slavic population of the southern Russian principalities and relations with the Polovtsians is shown.

**Key words:** Pechenegs, Torks, Berendei, Cowie, “Black Klobuks”, Polovtsian hordes.

В минулому степового і лісостепового населення Північного Причорномор'я, південних ареалів Русі особливу роль відіграло тюркське об'єднання,

відоме в історичній літературі як «Чорні клобуки» [1, 6, 15]. В запропонованій статті її автор вирішив звернутися до деяких не дуже відомих сторінок історії цього об'єднання, етнічних угруповань, які до нього входили, наприкінці XI – першій половині XIII ст. Розгляд цієї теми є важливим в процесі загального вивчення проблеми Великого кордону, який в добу середньовіччя тягнувся від Паннонської долини до північних регіонів Китаю і Кореї і відмежовував носіїв землеробської і кочівницької цивілізації [4].

Об'єднання тюркських структур «Чорні клобуки» виникло наприкінці XI – на початку XII ст. і складалося з численних різних за величиною і силою угруповань номадів (торки, печеніги, берендеї, коуї, каєпичі та ін.), але головними серед них, безумовно, були торки. Часто, коли в літописах XII ст. згадуються торки, реально мова може йти не лише тільки про них, а і про їх союзників. Першими серед майбутніх творців Чорноклобуцької конфедерації у Східній Європі появились печеніги, які контролювали степи від Дунаю і Карпат на заході до Дону на сході протягом майже півтора століття.

Наприкінці IX ст. болгарський цар Симеон, щоб нейтралізувати ворожий для себе союз Візантійської імперії і угрів, підговорив печенігів напасти на останніх. Наслідки протистояння печенігів і угрів були величезні: угри були вимушені покинути Північне Причорномор'я, перейти Карпати і виборити собі нове місце проживання в Паннонській долині. Франкський хроніст Регіон Прюмський з цього приводу писав під 889 р.: «...gens memorata a cnitimis sibi populis, qui Pecinani vocantur, a priis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute praestarent, et genitale, ut praemisimus, rus exuberante multitudine non suffi ceret ad habitandum (згаданий народ (угри – авт.) був вигнаний племенами, які зовуться печенігами, оскільки вони переважали (угрів. – авт.) і чисельністю, і хоробрістю, а батьківщина тих, як я вважаю, була (за розмірами. – авт.) недостатня для такої чисельності)» [18, р. 132]. Внаслідок переселення племен угрів до Центральної Європи була знищена Великоморавська держава.

Впродовж першої половини X в. племена печенігів розселяються в степовій і лісостеповій частині Північного Причорномор'я Візантійський автор василевс Константин Багрянородний розповідає про великий вплив цих кочівників на життя сусідніх країн і народів. Константин розповідає, що вся печенізька територія складалася з восьми «фем» (областей, точніше ареалів кочування: чотири на правому березі Дніпра, а чотири на лівому [10, с. 156,157].

В контексті подальшого розгляду історії «Чорних клобуків» особливий інтерес для нас має фема Харавої. Вочевидь, вона знаходилась в басейні р.

Рось, на північ від якого знаходився в X ст. південний кордон держави Русь із столицею у Києві. З археологічних досліджень відомо, що саме в цьому районі знайдено найбільша кількість погребальних пам'яток цих кочовиків О. Прицак висловив цікаву думку, що саме в Пороссі знаходився центр печенізьких земель [14].

У другій половині X ст. до Східної Європи починають проникати з Середньої Азії огузькі (торчеські) племена, які під час конфлікту київського князя Святослава з Хозарським каганатом були союзниками Русі [12, с. 224–226]. Наприкінці X ст., вірогідно, західні ареали перебування наблизилися до східних «фем» печенігів, описаних згаданим Константином Багрянородним. На початку XI ст. торки витіснили печенігів з Лівобережжя Дніпра [3].

Поява в середині XI ст. в причорноморських степах потужних орд половців остаточно призвела до послаблення тут значення торків як крупної воєнної та політичної сили. Тоді тиск половців призвів до війни торків з Руссю [11, с. 162]. Після цієї війни більша частина торків попрямувала на Балкани. Тоді ж сюди переселяється і значна кількість печенігів [7,52,53]. Відомо, що у 1071 р. великий загін торків та печенігів входив до складу війська візантійського василевса Романа IV Діогена (роки правління 1067–1071), яке взяло участь у битві при Манцикерті (місто поблизу озера Ван), 25 серпня 1071 р. [2, с. 466].

Є всі підстави припустити, що великий контингент причорноморських торків, який знаходився у досить ворожих стосунках з половцями, переходить на службу до руських князів. У 1080 р. в літописі згадуються «Торци Переяславьстии», тобто мова йшла про кочівників, які поселилися на території Переяславльського князівства. Встановлено, що ці кочівники мешкали у верхів'ях р. Удаю та Востру, у нижній течії Сули, Супою та Трубежу. У 1095 році переяславльський князь Володимир Всеволодович «Мономах» використовує загопи торків під час оборони переяславльських земель від половці [11, с. 227].

Крім лівобережжя Дніпра, торчесько-огузьке населення знайшло собі притулок у Пороссі. Причому процес включення торків у політичну систему правобережжя Русі тут і мав більш значні результати, ніж у першому регіоні – на лівобережжі Дніпра. Крім інших причин, на це, безумовно, вплинув більш сприятливий у плані можливої оборони пагорбків ландшафт басейну річки Рось. У Пороссі у другій половині XI ст. виник (на нашу думку, приблизно в 1083/84 р. [3]) важливий політичний і військово-стратегічний пункт – Торчеськ, який з останніх десятиліть XI ст. починає відігравати велику роль у відносинах Русі із степом. Наприкінці XI

ст. ми вперше довідуємося ще про одну групу кочівників – берендеїв. Так, теребовлянський князь Василько Ростиславич у 1098 р. закликає торків, печенігів та берендеїв прийняти участь у спільному поході проти поляків [11, с. 266]. Згадана інформація дає підстави думати про можливість здійснення вже в цей час перших кроків у напрямку залучення неполовецьких кочових груп до переселення на територію Русі, в даному випадку до середньої частини басейну р. Дністер [6, с. 19].

Початок активного протистояння Русі і половців в перших роках другого десятиліття XII ст., одразу ж позначилося на долі неполовецьких груп кочівників у степу, які знаходилися під контролем половецьких ханів. Важливим моментом русько-половецької війни була боротьба за впливи учасників конфлікту на інших, неполовецьких степовиків. Наприклад, в 1116 к князю Володимирі Всеволодовичу прийшли торки і печеніги. Наступного року на Русь перебралися мешканці міста Біла Вежа на Дону, і, і є всі підстави припускати, що серед них було чимало представників не тільки слов'янського, а й тюркського населення [8, с. 284,285].

В середині XII ст. у житті неполовецьких угруповань на Русі відбулися певні соціально-політичні зміни, що перш за все позначилося на поступовому формуванні їх територіально-адміністративної структури – конфедерації, яке літописи називають «Чорні клобуки». До неї, крім торків, печенігів, берендеїв, увійшли коуї, турпеї, бастії, каепичі. У Пороссі ці племена мали свої пасовища та становища, проте в їх житті, через обмеженість власної території для занять кочовим скотарством, відбувається поступовий перехід до напівосідлого господарювання. Проживання поряд з «чорними клобуками» русів також впливала на прискорення процесу седентаризації торчеського населення півдня Русі [13, с. 63–65]. Невипадково, що саме в цей час в літописах появляється словосполучення «чорні клобуки». В цей час військові контингенти тюркських угруповань Поросся, зокрема, відігравали важливу роль як складова частина війська київського князя Ізяслава Мстиславича.

Протягом другої половини XII – першої половини XIII ст. «чорні клобуки» продовжували відігравати важливу роль в обороні південного кордону Русі [15]. В басейні Росі, на території «Торчеської волості», крім «чорних клобуків», мешкали руси. Населення цього ареалу знаходилось під владою не тільки київського володаря, місцевої тюркської верхівки, а й інших слов'янських князів. Зокрема, наприкінці XII ст. частина «Торчеської волості» з містами Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів певний час належали володимирському (на Волині) князю Роману Мстиславичу. В 1201 р. «чорні клобуки» допомагали цьому князю (в той час галицькому

володарю) в поході на Київ [11, с. 476].

Інформація про тюркське населення на південному кордоні Русі «чорних клобуків» (тюркською «каракалпаків»), особливо мілітаризований, вкритий великою кількістю фортець-замків район Київщини (своєрідна руська Кастилія) була відома далеко за межами Східної Європи. Вочевидь, про тюркських конфедератів Русі і їх військові можливості добре знали керівники Монгольської держави, які на початку 20-х років XIII ст. готувалися до завоювання Східної і Центральної Європи [5]. Вірогідно, що монгольські воїни зустрілись з «чорними клобуками», які постійно підтримували у військових заходах київських князів, ще весною 1223 р. під час підготовки і в ході битви на р. Калці. Проте ми не будемо робити подальші припущення на цю тему, але відзначимо, що під час вторгнення монголів в межі Київської землі після Калкської битви в червні нападники не могли оминати під час свого просування на північ район Поросся. Як відомо, тоді війська монгольських полководців Субедея-баатура і Джебе-нойона дійшли до міста Новгород-Святополчського. Це місто знаходилося в декількох десятках кілометрів від Києва (зараз тут знайдено городище у півтора км на південь від села Витичев Обухівського району Київської області).

Протягом першої половини 1240 р. керівник монгольської експедиції до Східної Європи хан Бату підготував велике військо для завоювання двох найбільших південноруських міст – Києва і Володимира (на Волині), що відкривало йому шлях до Центральної Європи. Розуміючи можливість ускладнень під час майбутнього штурму столиці Русі, монголи влітку 1240 р. переправилися на правий берег Дніпра і почали масштабну операцію по підкоренню добре укріпленого прикордонного району в Пороссі. Для розуміння важливості для монголів в кампанії боротьби з «чорними клобуками» варто згадати інформацію персидського автора Рашида ад-Діна, який писав, що у 1239–1241 рр. «царевичі Бату з братами, Кадан, Бурі і Бучек відправились походом до країни руських і народу чорних шапок і в дев'ять днів взяли велике місто руських, ім'я якого Манкерман» [16, с. 37]. Можна припускати, що формула «країна руських і народ чорних клобуків» стосувалася «Чорноклобуцької конфедерації» (Торчеської волості) на півдні Київської землі, де разом жили і тюркське, і слов'янське населення.

Перед нападом на Київ влітку 1240 р. хан Бату монгольські війська знищили міста-фортеці Поросся, що створило умови для просування завойовників до Києва. Літописи не зберегли інформації про бойові дії монголів з мешканцями Торчеської волості, проте під час археологічних розкопок було зафіксовано рештки двадцяти трьох городищ, які залишилися на місці зруйнованих кочівниками фортифікаційних споруд: тринадцять на

р. Рось і десять на притоці Росі р. Росаві [9, с. 117–120]. Можна вважати, що перша група фортець належала торкам, а друга – печенігам. Деякі з фортець, судячи з величини городища міста Торчеська – 90 га, були дуже великими і відповідно потужними. Про рівень гостроти бойових зіткнень в Пороссі свідчить та обставина, що про них збереглася інформація в пам'ятці далекого від Придніпров'я Китаю – хроніці «Юань уші». Конкретно, з неї відомо, що монгольський полководець Субедей привів на допомогу хану Бату військовий загін з Поволжя, який було використано під час штурму і захоплення найбільших фортець Торчеська і Юр'єва. Захоплених в фортецях полонених «чорних клобуків» монголи не вбили, а використали, оскільки вони були кочівниками, для поповнення свого війська [17, с. 381–385].

### Список використаних джерел

1. Бубенок О. Б. Проблема черных клобуков в восточноевропейской историографии от XVIII в. до наших дней. Східний світ. Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2014. №4. С. 45–64.
2. Васильев А. А. История Византийской империи: Время до крестовых походов (до 1081 г.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 966 с.
3. Головки О. Б. Торки в історії причорноморських степів. Східний світ. №1–2: Етуоп. До 80-річчя академіка О. Прицака. Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 1999. С. 112–122.
4. Головки О. Б. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя. Світогляд. 2013. №2 (40). С. 46–49.
5. Головки О. Б. Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222-1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. Том 25. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 158–177.
6. Головки О. «Чорні клобуки» на південному кордоні Русі (кінець XI – середина XIII ст.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 30. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 11–29.
7. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. Киев: Наукова думка, 1986. 140 с.
8. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: тип. М. А. Александрова, 1908. Т. 2. 638 с.
9. Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития Руси: Древняя Русь и кочевники. Москва: Высшая школа, 1967. 367 с.
10. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Пер. Г. Г. Литаврина. Москва: Наука, 1989. 496 с.
11. Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Ленинград: АН СССР, 1926–1928. Т. 1. 379 с.

12. Носельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва: Наука, 1990. 254 с.
13. Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. Москва: Наука. 1982. 197 с.
14. Прицак О. Печеніги. Український історик. Нью-Йорк, Мюнхен, 1970. №1–3. С. 25–27.
15. Расовский Д. О роли черных клобуков в истории древней Руси. Seminarium Kondakovianum. Prague. 1927. Т. 1. С. 91–109.
16. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подг. В. Г. Тизенгаузен. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. Москва, Ленинград: изд. АН СССР, 1941. 307 с.
17. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. Москва: ООО «АСТ», 2005. 557 с.
18. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuncione treverense. Rec. F. Kurze. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniiae Historicis recusi. Hannoverae: impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. 196 p.

## ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ ХІХ СТ.

**Наталія Діанова**

доктор історичних наук, професор,  
 професор кафедри історії України  
 ДЗ «Південноукраїнський  
 національний педагогічний  
 університет імені К. Д. Ушинського»,  
 м. Одеса

**Анотація.** Проблема заснування та формування населення Одеси упродовж кінця XVIII – початку XX ст. набула надзвичайної актуальності в умовах сучасної гібридної війни з Росією. На противагу міфу про Одесу як російське місто, важливо показати провідну роль неросійського населення, зокрема євреїв, у розбудові міста. На основі документальних матеріалів показано динаміку чисельності єврейського населення. Розглянуто економічну діяльність єврейської общини та її внесок у розвиток економіки та торгівлі Одеси.

**Ключові слова:** Одеса, єврейське населення, економіка, торгівля, купці.

**Abstract.** The problem of the establishment and formation of the population of Odessa during the end of the 18th and the beginning of the 20th centuries became extremely relevant in the conditions of the modern hybrid war with Russia. Contrary to the myth about Odessa as a Russian city, it is important to show the leading role of the non-Russian population, particularly Jews, in the development of the city. On the basis of documentary materials the dynamics number of the Jewish population, its merchants and craftsmen are

*Наукове видання*

**АО:  
Nomina nuda tenemus**

Меморіальні читання  
А. О. Добролюбського

*Українською та англійською мовами*

Підписано до друку 27.06.2024 р.  
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Alegreya  
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 100 прим.  
Зам. № 1706/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»  
ФОП Бондаренко М. О.  
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60  
Тел.: +38 (048) 703 11 86  
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи  
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014